

Morfologija (oblikoslovje in oblikotvorje)

Za angleščino pravijo, da pozna tipičen govorec okoli 60.000 nesestavljenih besed. Za slovenščino je ta številka gotovo nižja, saj imamo mi precej več sestavljenih besed. Še vedno pa se zdi precej velika. Na drugi strani vemo, da je besed v običajnem slovarju precej več. Slovar slovenskega knjižnega jezika ima 93154 gesel (toliko gesel ima spletna izdaja SSKJ), vendar je ta številka precej nepovedna. Po eni strani so v SSKJ vključene le knjižne besede oziroma besede, ki so jih kot knjižne označili pisci pravopisa, ne pa vseh besed, ki jih v slovenščini uporabljamo (SSKJ ima zelo malo narečnih in pogovornih besed). Po drugi strani pa je SSKJ poln besed, ki jih običajen govorec slovenščine ne pozna, ker nastopajo samo v knjigah (pa še to tipično le v zelo starih knjigah).

Skoraj vsaka teh nesestavljenih besed lahko nastopa v številnih drugih besedah. Tako lahko nesestavljena beseda *kolo* nastopa v besedah navedenih spodaj, (1). Spisek ne vsebuje vseh možnih besed, ki vsebujejo besedo *kolo*, vsaka od njih pa tvori še lastno družino besednih oblik v drugih sklonih oziroma drugih slovničnih kategorijah, primer je podan za samostalnik *kolesce*.

- (1) *kolesce, kolešček, kolesno, kolesar, kolesarstvo, kolesarsko, kolesarnica, samokolnica, kolovoz, kolesnica ...*
- (2) *kolesce, kolesca, kolescu, kolesce, pri kolescu, s kolescem kolesci, koleščec, koleščecima, kolesci, pri koleščecih, s koleščecima kolesca, koleščec, kolescem, kolesca, pri koleščecih, s kolesci*

Niz *kol* vsebujejo tudi besede, ki nimajo nič skupnega z besedo *kolo*. Te besede ne spadajo v isto družino besed kot zgoraj navedene besede:

- (3) *kol, količek, koliba, pokol, koline, kolajna, kolega ...*

Ko slišimo neko besedo, nam ni težko uganiti njenega pomena tudi, če besede nismo še nikoli prej slišali. Vemo, da je *tipkniti* glagol, da je narejen na osnovi glagola *tipkati* in da označuje neko kratko dejanje oziroma dogodek tipkanja. Podobno bomo vedeli, da tisti, ki se je nakolesaril, verjetno ne bo hotel z nami kolesariti še dodatnih 20 km.

V uvodnem predavanju smo omenili arbitrarnost jezikovnega znaka. Dejali smo, da je povezava med pomenom in obliko jezikovnega znaka (ki smo ga enačili z besedo) arbitrarna/dogovorna, da iz oblike ne moremo sklepati na pomen znaka in obratno. Tu trdimo ravno obratno. Pomembno je ločiti med sestavljenimi in nesestavljenimi besedami. Pomen lahko iz oblike izračunavamo le sestavljenim besedam, arbitrarnost pa pri primeru sestavljenih besed velja le na ravni sestavnih delov besed.

Besede so sestavljene iz manjših delov, ki imajo stalen (dogovorjen) pomen. Tem delom pravimo morfemi. Morfem je najmanjša pomenonosna enota jezika. Najmanjši del besede s stalnim pomenom. Primer morfema je tako lahko niz 'kol' iz zgornjih besed, ali niz 'del' iz spodnjih, (4).

- (4) *del-(ati), del-(avec), del-(o) ...*

Seveda ni vsak niz 'kol', ki ga najdemo v besedi tudi morfem 'kol', ki ga najdemo v besedah 'kolo', 'kolesar' itd. Niz 'kol' v besedi 'kolega' je del morfema 'koleg'. Niz 'kol' v besedi 'količek' pa je morfem 'kol', ki ga najdemo tudi v besedi 'zakoliti', 'kol' itd. Imamo torej dva morfema 'kol'. Dva morfema, ki imata vsak svoj pomen in nastopata v drugačnih morfoloških procesih.

Podobno kot smo pri glasoslovju ločevali med fonemom, ki je najmanjša pomenskospreminevalna enota in alofonom, ki je položajna različica fonema, tudi pri

morfologiji ločimo med morfemom in alomorfom, ki je glasovno ali morfološko pogojena različica morfema (fonem : alomorf = morfem : alomorf). Primeri alomorfov so podani v (5). Morfem za orodnik ednine prve moške sklanjatve ima dva alomorfa, *-em* in *-om*; predlog *s/z* ima ravno tako dva alomorfa: *s* in *z*;

- (5) *s prijatelj-em, s korak-om*
s starim biciklom, z novim biciklom
Goric-a, goriški/goriški
goriški, solkan-ski

Podobno kot smo to počenjali za alofone, bomo sedaj delali tudi za alomorfe. Alomorfom, ki se spreminjajo zaradi glasovnega okolja, bomo distribucijo opisovali z glasovnimi spremembami. Tako ima recimo morfem za orodnik ednine prve moške sklanjatve na položaju za trdonebnim soglasnikom alomorfno različico [-em], drugače pa [-om].

- (6) om → em / [+trdonebni] ___
om / povsod drugje

Beseda

Besede so najmanjši prosti deli jezika. 'Prosti del' nam pomeni, da se lahko pojavi v izolaciji in da je relativno premakljiv znotraj stavka. Vsak morfem ni nujno prost v tem pomenu. Končnica, ki doda pomen nekakšnega prostora, ki je povezan s osnovno besedo *-nica* (*-nica* je sicer zelo očitno bolj kompleksen morfem, kot nas to ta trenutek zanima, tako kot nas ne zanima, da je zelo očitno sestavljen tudi drugi del besede 'kolesar-nice'), se ne more pojavljati ločena od osnovne besede.

- *kolesar-nica, delav-nica ... *nica*
 - *v bloku imamo kolesarnico - *v bloku nico imamo kolesar* (premikamo lahko celotno besedo: *v bloku kolesarnico imamo, kolesarnico imamo v bloku* itd.)
- Morfemi so lahko prosti (če lahko stojijo sami zase – v bistvu so to besede) ali pa vezani, ko ne morejo stati sami zase.
- Kar je v slovenščini prost morfem, ni nujno prost tudi v drugih jezikih.
 - V atapaškem jeziku hare s severa Kanade so morfemi, ki označujejo dele telesa, vezani.
 - »glava« = **fí* : *sefí* = »moja glava«
 - »trebuh« = **bé* : *nebé* = »tvoj trebuh«
 - »srce« = **dzé* : *pledzé* = »nekogaršnje srce«
 - V italijanščini je morfem, ki označuje veliko stopnjo, vezan.
 - *grande* = »velik« : *grandissimo* = »zelo velik«
 - V angleščini ni vezanega morfema za pomanjševanje.
 - *cesta* = road : *cest-ica/-ka/-ička* = little road "mala cesta"

Morfemi se dodajajo na koren, ki ima drugače od slovničnih morfemov leksikalen pomen. Tudi koren je morfem, ker je tudi koren besede najmanjša enota s stalnim pomenom.

Različni morfološki procesi

Morfemi se sestavljajo v besede na različne načine. Najobičajnejši načini so procesi afiksacije, kjer se celoten niz obrazila dodan nizu korenskih glasov. Seveda se tudi obrazila lahko dodaja na različne načine. Obrazilo lahko dodamo na rob korena ali v sredino korena.

Izmed vseh morfoloških procesov je daleč najbolj pogost proces afiksacija. Za to obstajajo procesni razlogi (funkcionalni razlogi). Če se beseda začne s korenem, jo je precej enostavneje najti v našem notranjem slovarju. Če ima beseda predpono, moramo najprej

ugotoviti, da je začetni niz sploh predpona. 'Po' kot tipična predpona seveda ni predpona v vsaki slovenskih besedi, 'po' je del korena v besedah 'policija', 'ponev', 'poten', 'pošta', itd.

- afiksacija
 - sufiksacija → dodajanje priponskih obrazil h korenu. Obrazilo se nahaja desno od korena. Najpogostejši morfološki proces v slovenščini in med jeziki sveta.
 - *koren + obrazilo*
 - *del-a-ti, industri-al-iz-ac-ij-a*
 - prefiksacija → dodajanje predponskih obrazil h korenu. Obrazilo se nahaja levo od korena.
 - *obrazilo + koren*
 - *po-delati, na-delati, pre-raz-po-rediti*
 - cirkumfiksacija → hkratno dodajanje priponskih in predponskih obrazil h korenu. Načeloma lahko na cirkumfiksacijo gledamo kot na hkratno prefiksacijo in sufiksacijo (hkratno dodajanje predponskih in priponskih obrazil)
 - *obrazilo + koren + obrazilo*
 - *tanzen* „plesati“ *getanzt* „plesal“
 - infiksacija → dodajanje medponskih obrazil korenu. Obrazilo se nahaja znotraj korena.
 - *kor+X+en*
 - tagalog (najštevilčnejši jezik na Filipinih):

<i>takbuh</i>	»teči«	–	<i>t-um-akbuh</i>	»teči«-preteklik
<i>lakad</i>	»hoditi«	–	<i>l-um-akad</i>	»hoditi«-preteklik
<i>pili?</i>	»izbrati«	–	<i>p-um-ili?</i>	»izbrati«-preteklik
 - arabščina

<i>katab</i>	<i>kutib</i>	<i>aktub</i>	<i>uktab</i>
pisati	bilo napisano	pisati sedaj	napisano
- prevoj → spreminjanje samoglasnikov znotraj korena – na nek način je prevoj soroden arabskemu primeru infiksacije.
 - *koren → koran*
 - angleščina (nepravilni glagoli)
 - *sing – sang sink – sank drive – drove*
- podvajanje (reduplikacija) → podvojitve korena ali dela korena oziroma podvojitve osnove ali dela osnove na kateri se reduplikacija izvaja.
 - *koren+koren* ali *ko+koren* ali *koren+ren ...*
 - turščina
 - *čabuk* »hitro« *čabuk čabuk* »zelo hitro«
 - *javaš* »počasi« *javaš javaš* »zelo počasi«
 - *gyzel* »lepo« *gyzel gyzel* »zelo lepo«
 - samoanščina
 - *mate* »on umre« *mamate* »oni umrejo«
 - *nofo* »on ostane« *nonofo* »oni ostanejo«
 - *galue* »on dela« *galulue* »oni delajo«
 - *alofa* »on ljubi« *alolofa* »oni ljubijo«
 - *atamaʻi* »on je pameten« *atamamaʻi* »oni so pametni

infleksija = oblikotvorje (in oblikospreminjevanje)

Infleksija ne spreminja pomena in slovničnih kategorij besede. Na infleksijo lahko gledamo kot na dodatek k besedam, da se zadosti nekaterim slovničnim zahtevam. Infleksija nima pravega pomena ampak le funkcijo. Njena vloga je omejena na:

- sklone in števila pri samostalniku
 - *hiš-a, hiš-e ...*
- spregatve pri glagolu
 - *dela-m, dela-š ...*
- slovnični spol (sklon in število) pri pridevniku
 - *rdeč-a, rdeč-e*
- Infleksija je vedno dodana na koncu besede – na zunanjo stran besede.
 - vrstni red: *koren + derivacija + infleksija*
- Infleksija je skoraj popolnoma produktivna – vsak nov samostalnik bomo znali sklanjati, vsak nov glagol spregati, vsak nov pridevnik postaviti v ustrezen sklon itd.
 - *klajmbat – kljambam, klajmbaš ...*
 - *žamar – žamarja, žamarju ...*
 - *prčkast – prčkasta, prčkasto ...*

derivacija = besedotvorje

Drugače od infleksije, derivacija spreminja slovnične lastnosti besed. Spreminja njihovo kategorijo. Ko iz samostalnika naredimo glagol, uporabimo besedotvorne morfeme.

- *delo → del-a-ti → del-a-v-ec, del-a-v-sk-i, del-a-v-en → del-a-v-n-ic-a*
 - *let → let-a-ti → let-a-l → let-a-l-ec, let-a-l-o, let-a-l-išč-e*
let-e-ti → let-e-l
plav-a-ti → plav-al-ec, plav-al-en
 - Nahaja se znotraj infleksije.
 - Ni nujno enako produktivna in predvidljiva.
 - včasih razstavljanje besede na morfeme v slovenščini ni najlažje:
 - *kolesarnica → kol-es-ar-n-ic-a*
 - kaj je doprinos posameznega morfema?
 - *premlevam → pre-ml-ev-a-m* ali *pre-ml-e-v-a-m* ali *pre-ml-e-va-m ??*
 - kaj je pravilna analiza te besede?
 - v turščini se morfemi dodajajo eden k drugemu. Množina je *-lar*
top “pištola” toplar “pištole”
kitap “knjiga” kitaplar “knjige”
 - za vsak morfem je jasno, kakšen je njegov pomenski/slovnični doprinos
Avrupa	Evropa
Avrupalı	evropski
Avrupalılaş	postati evropski
Avrupalılaştır	evropeizirati
Avrupalılaştırama	se ne da evropeizirati
Avrupalılaştıramadık	nekdo, ki se ga ne da evropeizirati
Avrupalılaştıramadıklar	tisti, ki se jih ne da evropeizirati
Avrupalılaştıramadıklarımız	tisti, ki jih mi nismo uspeli evropeizirati
Avrupalılaştıramadıklarımızdan	eden od tistih, ki jih mi nismo uspeli evropeizirati